

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΥΘΕΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ

Αντώνης Μωϊσίδης, Επίκουρος Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Θεοδοσία Ανθοπούλου, Διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας
Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, Δρ Οικονομολόγος-Οικονομήτριας

1. Εισαγωγή

"Το κράτος πρόνοιας είναι ένα προϊόν του εκουγχρονισμού του 20ού αιώνα. Ο στόχος του ήταν να θέσει υπό έλεγχο τις αβεβαιότητες της ασθένειας, της ανεργίας και του γήρατος.... Οι ηλικιωμένοι ήταν στην πρώτη γραμμή όταν εδημιουργείτο το κράτος πρόνοιας. Είναι και πάλι στην πρώτη γραμμή καθώς αυτό διαλύεται", γράφει ένας συγγραφέας¹.

Η άποψη αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η κοινωνική πολιτική στόχευε εξαρχής στην άμβλυση των κοινωνικών κρίσεων και προβλημάτων που ανέκυπταν στον αστικό χώρο και αγνοούσε τον αγροτικό, συνθέτουν τις βασικές συνιστώσες του πρωταρχικού προβληματισμού της παρούσας εισήγησης. Οι συνιστώσες αυτές διερμηνεύουν την έκδηλη πρόθεση να τεθεί σε διάλογο η διαδικασία περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού που λαμβάνει χώρα, με εντεινόμενο ρυθμό, σ' έναν κοινωνικό χώρο που ούτως ή άλλως βρισκόταν πάντα στο περιθώριο της ακτίνας δράσης του κράτους πρόνοιας, τον αγροτικό. Ειδικότερα, μάλιστα, αυτή θα αφορά στην πλέον ευαίσθητη και αδύναμη κοινωνική του κατηγορία, τους ηλικιωμένους.

Η εισήγηση κινείται και διαχέεται σε δύο κεντρικές και αλληλένδετες υποθέσεις: Πρώτον, οι αλλαγές που συνεπάγεται η ανάπτυξη του καπιταλισμού στον αγροτικό χώρο ανέτρεψαν τους επί αιώνες παραδεδεγμένους τύπους κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης και αναπαραγωγής, ακυρώνοντας, παράλληλα, τις αυτορυθμιστικές ικανότητες της αγροτικής οικογένειας και της αγροτικής κοινότητας. Δεύτερον, και ως συνέπεια των παραπάνω αλλαγών, ανατρέπεται σταδιακά και η κοινωνική υπεροχή-αυθεντία των ηλικιωμένων αγροτών, ως αυτονόητη αξιακή κατηγορία, καθώς απορυθμίζονται οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και αμβλύνονται ή αίρονται ολοσχερώς παραδοσιακοί και αυτονόητοι κώδικες ηθικής και κανόνες στάσεων και συμπεριφορών. Η πορεία προς την επίταση της διαδικασίας κοινωνικής περιθωριο-

1. J. Baldock, "Προγράμματα και υπηρεσίες για την Τρίτη Ηλικία με προοπτική το 2000", *Εκλογή*, 1/1994.

ποίησης των ηλικιωμένων θα ελεγχθεί μέσα από τα πρώτα αποτελέσματα σχετικής εμπειρικής έρευνας².

2. Κοινωνικός και οικονομικός μετασχηματισμός του αγροτικού χώρου και η θέση των ηλικιωμένων

Στο πλαίσιο του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης εντάθηκε ο ρόλος του αγροτικού χώρου ως πηγής άντλησης πόρων και εργατικής δύναμης προς όφελος της ανάπτυξης των επεκτεινόμενων αστικών τομέων της οικονομίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη "βίαιη" και σε μικρό χρόνο αλλαγή και προσαρμογή του αγροτικού χώρου. Το μη ομαλό αυτό πέρασμα από τις παροδοσιακές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας του αγροτικού χώρου συνοδεύτηκε από ριζικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές, πολλές από τις οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοινωνικά οδυνηρές.

Ήδη πληθαίνουν οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι αγρότες συνιστούν σήμερα ένα "νέο κοινωνικο-πολιτισμικό περιθώριο"³. Είναι χαρακτηριστική και η αυξανόμενη, αν και πάντα περιορισμένη, παρουσία των κοινωνικών ζητημάτων του αγροτικού χώρου και των ηλικιωμένων του, ιδιαίτερα, στις επίσημες θέσεις και προθέσεις της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴.

Η καθυστέρηση αυτή στην κοινωνική προσέγγιση του αγροτικού χώρου αποδίδεται από πολλούς σε ένα συνδυασμό της θεωρίας της "υστέρησης"⁵ ή της "ασυγχρονικότητας"⁶ στη διαδικασία της εξέλιξης του αγροτικού χώρου σε σχέση με τον αστικό με μια ρομαντική-ειδυλλιακή αντίληψη⁷ για τη συγκρότηση της ζωής στον αγροτικό χώρο. Η αντίληψη αυτή στηρίζεται σε κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου της προκαπιταλιστικής περιόδου και κύρια στο ότι η παραγωγή γίνεται στο πλαίσιο διευρυμένου αγροτικού νοικοκυριού ή τουλάχιστον πολυμελούς οικογένειας και αποβλέπει στην αυτάρκειά τους.

Γύρω από το παραδοσιακό αυτό σχήμα (παραγωγή αξιών χρήσης-διευρυμένο νοικοκυριό ή πολυμελής οικογένεια) αναπτύχθηκε για πολλούς αιώνες ένα εσωτερικά συνεκτικό πλέγμα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών μηχανισμών και αξιακών

2. Η έρευνα αυτή διεξάγεται στο πλαίσιο των επιστημονικών δραστηριοτήτων του Κέντρου Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και με την οικονομική στήριξη της Επιτροπής Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου.

3. E. Haindl, "Auf der Suche nach einem neuen Sinn", Στο: Diff (Hg.), *Dorfentwicklung und Soziokultur*, Tuebingen, 1989, S. 37.

4. Ευρωπαϊκή Επιτροπή: *Πράσινο Βιβλίο: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική*, 1993.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Η δημογραφική κατάσταση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Έκθεση, 1994. *LEADER* magazine, καλοκαίρι 1995, αρθ. 9, Βρυξέλλες.

5. H. P. Tews, "Altern auf dem Lande: Strukturwandel des Alters-Veraenderungen des Landes", In: I. Langen-R. Schlichting(Hr.), *Altern und Altenhilfe auf dem Lande*, Munchen, 1992, S. 30.

6. E. Bloch, *Gespraech ueber die Ungleichzeitigkeit*, In Kursbuch, tx. 39, 1975, Berlin.

7. P. Sinkwitz, "Laendliches Sozialleben-ein Historisches Modell im Wandel", In: *Beitraege der Laendlichen soziologie zur Dorfentwicklung*, Fredeburger Hefte, Nr. 19, Fredeburg, 1991, S. 70. H.P. Tews, ό.π. (σημ. 5) σ. 29.

κωδίκων που επέτρεπε την εντός του νοικοκυριού και της αγροτικής κοινότητας επίλυση των προβλημάτων. Το πλέγμα αυτό, στο οποίο ιδιαίτερα σημαντικοί ήταν οι μηχανισμοί ελέγχου και κοινωνικής συμμόρφωσης του ατόμου, επέβαλε συλλογικότητες οι οποίες, πέραν της οικονομικής αναπαραγωγής, διασφάλιζαν, στο πλαίσιο κοινωνικών σχηματισμών με ανύπαρκτους ή αδύναμους συλλογικούς θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας, τις προϋποθέσεις φυσικής προστασίας και μελλοντικής φροντίδας και περίθαλψης⁸. Η οικογενειακή και συγγενική αλληλεγγύη ήταν καθήκον και υποχρέωση που αναγόταν σε κοινωνική αξία, ο μη σεβασμός της οποίας επέσυρε την κοινωνική αποδοκιμασία.

Βασικό δομικό στοιχείο της λειτουργίας της μορφής αυτής κοινωνικής οργάνωσης, που είχε θέση άτυπου θεσμού, ιδεολογικά φορτισμένου ως αδήριτης ηθικής αξίας, ήταν η αυστηρή ενδοοικογενειακή ιεραρχία στην οποία προϊστάτο ο πατριάρχης-πατέρας και συνήθως γέροντας και κατά δεύτερο λόγο η γερνόντισσα⁹. Στην κοινωνική αυτή υπεροχή των ηλικιωμένων, πέραν της θέσης τους ως φορέων γνώσης και εμπειρίας και των ισχυόντων κωδίκων ηθικής τάξης, ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έπαιζε ο έλεγχος των μέσων παραγωγής τα οποία αποτελούσαν για τη διάδοχη γενιά βασική προσδοκία οικονομικής αποκατάστασης, αλλά και επαρκή συνθήκη αποτροπής από πιθανές προσπάθειες αμφισβήτησης του κατεστημένου κοινωνικού συστήματος.

Όλα τα παραπάνω εισέρχονται σε μια διαδικασία σταδιακής αμφισβήτησης και τελικά άρσης, καθώς το σύστημα ανατρέπεται στο βαθμό που ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής επεκτείνεται και ενσωματώνει και τον αγροτικό χώρο, συμπαρασύροντας και αναπροσδιορίζοντας τα κυρίαρχα συστήματα αξιών. Η πορεία προς ένα νέο αγροτικό χώρο με βάση το νέο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και καταναλωτικό κύτταρο, την ολιγομελή πυρηνική οικογένεια, είναι αναπόφευκτη.

Πολλοί παράγοντες, όπως κυρίως η γέννηση του εθνικού κράτους με τους νέους αστικούς θεσμούς και την ομογενοποιητική δυναμική, η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και ο εκχρηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας, η τεχνολογία και η κινητικότητα της εργατικής δύναμης συνέτειναν στην επιτάχυνση μιας πορείας "αστικοποίησης της υπαίθρου"¹⁰.

Η σταδιακή αποδυνάμωση των δεσμών και εξαρτήσεων και η ακύρωση συλλογικών λειτουργιών μέσα στο νοικοκυριό/οικογένεια αμβλύνει την "κορπορατίστικη ιδιότητα της εκτεταμένης οικογένειας"¹¹. Μεταξύ των άλλων συρρικνώνει σταδιακά, καθώς μειώνεται ο διαθέσιμος αριθμός των μελών της, το ρόλο της ως άτυπου φορέα φροντίδας και περίθαλψης των ηλικιωμένων και των λοιπών ανήμπορων μελών της.

Απέκοψαν, επίσης, τις νεότερες ηλικίες από την κληρονομούμενη γνώση και

8. Βλ. επ' αυτού αναλυτικά: Α. Μωυσίδης, «Οικογένεια και εργασία στον Αγροτικό Χώρο», εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Οικογένεια και Εργασία», Αθήνα, 3-4/5/1996.

9. Λ. Μαρτάου-Αλιμπράντη, «Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: Εμπειρικές έρευνες», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No.66, 1987.

10. N. Mathieu, 'Un nouveau modele d' analyse des transformations en cours: la diversification-specialisation de l' espace rural français', in: *Economie Rurale*, No 166, mars-avril 1985.

11. Μ. Μαδιανός, Ψυχική Υγεία και οικογένεια, στο: Γ. Κυριόπουλος κ.ά., *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα 1995, σελ. 149.

εμπειρία των ηλικιωμένων -την αυθεντία του πατέρα/πεθερού και της μητέρας/πεθεράς-¹² και από την προοπτικά αποκλειστική διέξοδο της κληρονομιάς των μέσων παραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης, συνεπώς δε και από την εξουσία των ηλικιωμένων που έλεγχαν προνομιακά τα μέσα αυτά.

Παράλληλα, η μείωση της αυτοκατανάλωσης και η υιοθέτηση αστικών προτύπων διαβίωσης¹³ αποτέλεσε σημαντικό πεδίο σύγκρουσης και ρήξης μεταξύ των γενεών καθώς η υιοθέτηση νέων προτύπων κατανάλωσης χρησιμοποιείται από τις νέες γενιές ως πεδίο αμφισβήτησης της αυθεντίας των ηλικιωμένων με στόχο την δημιουργία ανεξάρτητων "οίκων"¹⁴.

Από την άλλη μεριά, η μεταπολεμική πληθυσμιακή αποψίλωση της υπαίθρου οδήγησε τις κεντρικές εξουσίες, αλλά και τους ιδιωτικούς φορείς, σε μοντέλα "γεωγραφικής κάλυψης", ή τη λογική της "στρατηγικής αναδίπλωσης"¹⁵ σε ό,τι αφορά τη δημιουργία υποδομών παροχής υπηρεσιών επιλέγοντας την ορθολογική λύση των κεντρικών τόπων (Zentrale Orte)¹⁶. Οι επιλογές αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα τη δυσχέρεια πρόσβασης και συνεπώς την ακούσια αποστέρωση αγαθών, πλήττοντας ιδιαίτερα τις πλέον μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες, όπως οι ηλικιωμένοι¹⁷, και μάλιστα στις απομακρυσμένες κοινότητες.

Το χωριό και ευρύτερα η ύπαιθρος, με την έντονη εσωτερική της ανομοιογένεια, προχωράει προς τη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας μέσα από μιά σειρά από αντιφάσεις και αντινομίες¹⁸. Η διαρκής αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ του "μοντέρνου" που διεισδύει και του "παραδοσιακού" που αντιστέκεται και η συνεπαγόμενη κρίση ταυτότητας αποτελούν πολύ πιο πρόσφορο πεδίο συγκρούσεων και ιδίως διαγενεακών απ' ό,τι μαρτυρά μια ειδυλλιακή προσέγγιση του χώρου¹⁹. Το κοινωνικό πρόβλημα επιτείνεται και από τη διαρκή αμφισβήτηση της οικονομικής βάσης αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης, η οποία, κατ' άλλους, είναι υπό εξαφάνισιν²⁰.

12. Ο δραματικά αυξανόμενος όγκος των παραγόμενων και διαδιδόμενων επιστημονικών και άλλων πληροφοριών αλλάζει αποφασιστικά τις δομές ιεραρχίας και αυθεντίας στο (σύγχρονο) χωριό, τονίζει ο Fr. Kromka, "Leitbild "Dorf", in: *Beiträge der Laendlichen...* ό.π., (σημ. 7), σελ. 142.

13. Βλ. σχετικά στα: Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1979.

Ρ. Παναγιωτοπούλου, "Η εξέλιξη της αυτοκατανάλωσης των αγροτικών νοικοκυριών", στο: Θ. Σκαελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α. Αθήνα, 1991.

B. Goulet, *Les problemes poses par l'accompagnement de la population vieillissante en milieu rural*, Institut des Sciences Appliquées, 1992, Paris.

14. Χρ. Βλαχούτσικου, Γυναίκες και κατανάλωση σε χωριό της Βοιωτίας, Εισήγηση στο Διεθνές Συμπόσιο: "Αγροτικές Κοινότητες στη Μεσόγειο και Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής", Αγρίνιο, 13-11-1987.

15. LEADER magazine, ό.π., σελ. 6.

C. Delbes, P. Pailat, "Etude europeenne sur les ruraux ages. Monographie française", in: *Gerontologie et Societe*, No 63: Le vieillissement Rural, 1992.

16. M. Wiescheu-Struck, "Sozialarbeit auf dem Land" In: *Pro Regio*, Nr. 14, 1994.

17. E. Broeschen, *Die Lebenslage aelterer Menschen im laendlichen Raum*, Bonn, 1983, S. 42.

18. B. Kayser, *La renaissance rural. Sociologie des campagnes du monde occidental*, Armand Colin, 1990, pp. 84-88.

19. J. Buehler, "Wider der (Selbst-) Marginalisierung der Bauern und Baeurinnen", in: *Pro Regio*, Nr. 14, 1994.

20. E. Harsche, "Die Landwirtschaft in der Industriegesellschaft", στο: *Land, Agrarwirtschaft und Gesellschaft*, Τεύχ. 1, 1984, S.34

Η πορεία αυτή γεννά συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού με πρώτους αποδέκτες τους πλέον αδύναμους να αντισταθούν, τους ηλικιωμένους. Καθώς όμως η υποχώρηση παραδοσιακών δομών, με το αντίστοιχο πλέγμα αξιών και κωδίκων συμπεριφοράς που τις χαρακτηρίζει, βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με το βαθμό ανάπτυξης και διεξόδους των νέων ηθών, μπορούμε να πούμε, ότι τουλάχιστον στην περίπτωση της Ελλάδας, το σύγχρονο πρόβλημα των ηλικιωμένων αγροτών συνιστά μια νέα μορφή κοινωνικού αποκλεισμού.

3. Γήρανση και ηλικιωμένοι στον αγροτικό χώρο. Από την κοινωνική αυθεντία στην κοινωνική περιθωριοποίηση;

Το πλήθος των αναφορών που επισημαίνονται κατά τα τελευταία χρόνια στην ελληνική βιβλιογραφία, αλλά και τον πολιτικό λόγο, για τους ηλικιωμένους του αγροτικού χώρου είναι πολύ περισσότερο συνυφασμένο με την οικονομική διάσταση που συνεπάγεται η γήρανση του αγροτικού πληθυσμού παρά με την ουσία των σύγχρονων συνθηκών διαβίωσης και των λοιπών προβλημάτων που επισύρει η παραμονή τους στα χωριά²¹.

Για την ανεπάρκεια αυτή, όπως τονίστηκε παραπάνω, δεν είναι άμοιρη και η αντίληψη για την ύπαρξη εκτεταμένου δικτύου συγγενικής αλληλεγγύης, τις αυξημένες δυνατότητες αυτοκατανάλωσης ή ακόμα-ακόμα και το "ειδυλλιακό" περιβάλλον (ύπαιθρος, μικρή κοινότητα κ.λπ.) διαβίωσης²². Γενικότερα κυριαρχεί η άποψη ότι, σε αντίθεση με το τι συμβαίνει στους ηλικιωμένους αστούς, τα προβλήματα των ηλικιωμένων αγροτών αμβλύνονται από το γεγονός ότι εξαρτώνται λιγότερο από την αγορά για την επιβίωσή τους.

Όπως όμως σημειώθηκε παραπάνω, τα πλεονεκτήματα αυτά δεν ισχύουν πλέον, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό, και η αναφορά σ' αυτά είναι μάλλον ένα ιδεολόγημα που ενισχύεται από την αυξανόμενη οικονομική και ποιοτική κρίση της ζωής στα επιβαρυμένα αστικά κέντρα.

Καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν σημαίνει μόνο ανεπαρκές εισόδημα, αλλά και αποστέρηση στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας, της στέγασης και της πρόσβασης στις υπηρεσίες²³, εκτιμάται ότι το πρόβλημα των ηλικιωμένων του αγροτικού

21. Αναφορές στην κοινωνική και οικονομική κατάσταση των ηλικιωμένων αγροτών στην Ελλάδα βρίσκουμε στα: Κ. Κανελλόπουλος, *Οι ηλικιωμένοι στην Ελλάδα* ΚΕΠΕ 1984, σσ. 48-54.

Γ. Σαπουνάς, "Καταναλωτικά Πρότυπα και Συγκριτική Φτώχεια στην Ελληνική Ύπαιθρο και την πρωτεύουσα", στο: *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ.1, τεύχ. 1, 1985.

Κ. Κρεμαλής, *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα, 1990, σελ. 126.

Η. Εμκε-Πουλοπούλου, "Η δημογραφική γήρανση και το εισόδημα των ηλικιωμένων στις χώρες της Ευρώπης και στην Ελλάδα", στο: ΕΚΚΕ, *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου, 1994.

Σ. Καραγιώργος κ.ά., *Διαστάσεις φτώχειας στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1990.

Δ. Καραντινός κ.ά., "Παρατηρητήριο πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού", (Α' εθνική έκθεση), Υπ. Εργασίας, ΕΚΚΕ, 1990, σσ. 34 κ.ε.

Β. Κοτζιάμνης κ.ά. (Επιμ.), *Γήρανση και Κοινωνία*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1996 (Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου).

22. F. Cribier, "Vivre ailleurs, vivre autrement. Quand les Parisiens se retirent a la campagne", in: *Gerontologie et Societe*, No 63: Le vieillissement Rural, 1992.

23. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Πράσινο Βιβλίο ... ά.π. (σημ. 4)*, σελ. 20. Δ. Καραντινός, κ.ά. *ά.π. (σημ. 21)*, σελ. 5.

χώρου προσεγγίζει σε πολλά αυτό των ηλικιωμένων του αστικού, ενώ σε άλλα, όπως στις συνθήκες στέγασης και στη δυνατότητα χρήσης υπηρεσιών, είναι πιο έντονα²⁴.

Το αρνητικό στερεότυπο της γήρανσης είναι κοινό. Η γήρανση στο χωριό εκλαμβάνεται κατά τον ίδιο τρόπο πλέον ως διαδικασία απώλειας ικανοτήτων και κοινωνικής απαξίωσης και όχι ως πλούτος εμπειριών²⁵. Οι βιολογικές και οργανικές αλλαγές είναι το ίδιο επώδυνες, καθώς αλλάζει ο ρόλος της αγροτικής οικογένειας ως ατύπου φορέα περιθάλψης. Η απομάκρυνση από την ενεργή εργασιακή ζωή σημαίνει και για τους απόμαχους αγρότες απώλεια υλικών και άυλων προνομίων, ενώ ο θάνατος κοντινών συγγενών ή η αποχώρηση των παιδιών, και κατά συνέπειαν η μοναξιά στα αποψιλωμένα χωριά, βιώνεται το ίδιο, αν όχι πιο οδυνηρά. Η ύπαρξη διευρυμένων νοικοκυριών και η συνύπαρξη στο ίδιο σπίτι στο χωριό δε σημαίνει πια απαραίτητα και κοινή οικογένεια, ενώ το ότι εργάζονται πολλοί ηλικιωμένοι δε σημαίνει ότι το επιθυμούν²⁶.

Οι νέες, λοιπόν, συνθήκες οδηγούν τους ηλικιωμένους αγρότες σε μια πολλαπλή περιθωριοποίηση καθώς τίθενται στο περιθώριο ενός ήδη, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά, περιθωριοποιημένου χώρου, του αγροτικού.

Είναι σαφές ότι μεταξύ των ηλικιωμένων υπάρχουν έντονες διαφορές κατά την οικονομική και κοινωνική τους θέση, αλλά και τη φυσική (χρόνιες ή σοβαρές ασθένειες), δημογραφική (τρίτη και τέταρτη ηλικία) και οικογενειακή τους κατάσταση (χήροι-ες, ζευγάρια, συμβιώνοντες με παιδιά ή μη κ.λπ.). Το ίδιο σημαντικές είναι και οι διαφορές μεταξύ των φύλων, καθώς η θέση της ηλικιωμένης-χήρας είναι κατά τεκμήριο πολύ δυσχερέστερη απ' αυτήν των ανδρών. Ουσιώδεις διαφορές συνιστούν όμως και τα γεωμορφολογικά (π.χ. ορεινές, πεδινές) και άρα και παραγωγικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων.

Οι διαφορές αυτές αποτελούν βασικές συνιστώσες στην προσπάθεια προσδιορισμού των υλικών και άυλων εκείνων αναγκών και ενδιαφερόντων, των οποίων η μη ικανοποίηση σημαίνει χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης του ατόμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το άτομο ωθείται στο όριο της "κοινωνικής διακινδύνευσης", στο όριο δηλαδή τού να εισέλθει στη διαδικασία προς την κοινωνική περιθωριοποίηση και αποκλεισμό ή βρίσκεται ήδη σε "κοινωνική αδυναμία", που συνεπάγεται "εξάρτηση" και άρα κάποιο βαθμό κοινωνικού αποκλεισμού²⁷.

Η προσέγγιση βέβαια των συνθηκών διαβίωσης θέτει σοβαρά θεωρητικά ερωτήματα, τόσο για την έννοια καθαυτή, όσο και για τα επιμέρους ζητήματα που

24. Γενικότερα ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με "την έλλειψη δυνατότητας άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων του ατόμου χωρίς βοήθεια, την κακή εικόνα των ατόμων αυτών για τον εαυτό τους και για την ικανότητά τους να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους, τον κίνδυνο μονιμοποίησης των αναγκών ενίσχυσης...". Βλ. σχετικά: ΕΚΚΕ, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. 1, Αθήνα, 1994 (Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο).

25. M. Vellas, "Le milieu rural, terre d' accueil et de développement", in: *Les retraites en espace rural*, Federation des Foyers Ruraux de la Haute-Garonne, 1994.

26. I. Rosenmayr, "Aeltere und alte in den Bereichen von macht, Versorgung und Kultur auf dem Land", in: I. Langen-R. Schlichting, *ο.π.* (σημ. 5), σελ. 234.

Η. Εμκε-Πουλοπούλου, *ο.π.* (σημ. 21), σελ. 366.

27. E. Broeschen, *ο.π.* (σημ. 17), σελ. 15 κ.ε.

ανακύπτουν και απαιτούν αποσαφήνιση. Ποια π.χ. είναι η έννοια της "ανάγκης", πώς και από ποιον (υποκειμενικός ή αντικειμενικός προσδιορισμός)²⁸ και σε σύγκριση με τι ορίζεται ως απαραίτητη προς ικανοποίηση (π.χ. διαχρονική, διατοπική, διαγενεακή ή ταξική προσέγγιση). Οι γενικευμένοι ορισμοί όπως ότι "οι συνθήκες ζωής... αποτελούν το χώρο διαπραγμάτευσης τον οποίο διαθέτει ο άνθρωπος για την πραγματοποίηση των ενδιαφερόντων του"²⁹ και ότι "κοινωνική αδυναμία" συνιστά το επίπεδο ζωής που βρίσκεται κάτω από εκείνο που η κοινή γνώμη θεωρεί ως ανεκτή³⁰ απαιτούν περαιτέρω εξειδίκευση.

Στην προκειμένη ανάλυση, αλλά και για την πιλοτική έρευνα από την οποία αντλούνται τα στοιχεία που θα παρουσιαστούν παρακάτω, επιλέχθηκε η υιοθέτηση της έννοιας της "εξάρτησης" ως στάδιο στην πορεία προς τον ολικό κοινωνικό αποκλεισμό, και συνεπώς ο εντοπισμός και η μελέτη των παραγόντων εκείνων που τη συνθέτουν και των μηχανισμών που οδηγούν σ' αυτήν.

Ως "εξάρτηση" εννοούμε την κατάσταση εκείνη όπου το άτομο δεν έχει από μόνο του την ικανότητα να συντηρήσει/φροντίσει τον εαυτό του και επομένως απαιτείται εξωτερική βοήθεια για τη στήριξη του (άτυπα διαπροσωπικά δίκτυα, μη κυβερνητικοί οργανισμοί) ή ακόμα και η παρέμβαση της κρατικής πολιτικής για να αποφευχθεί η πτώση του σε επίπεδα διαβίωσης κάτω του κοινά αποδεκτού.

Στη λογική του ορισμού του *κοινωνικού αποκλεισμού*, επιλέχθηκαν τρεις βασικές μορφές εξάρτησης ως γενικών περιγραμμάτων των κατηγοριών προβλημάτων, που απαντώνται μεταξύ των ηλικιωμένων του αγροτικού χώρου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη *φυσική εξάρτηση* (σωματική αδυναμία λόγω ασθενειών και φυσιολογική βιολογική αδυναμία), την *οικονομική εξάρτηση* (μέγεθος εισοδήματος σε χρήμα και είδος) και, τέλος, την *κοινωνική-ψυχολογική εξάρτηση* (μορφές και βαθμοί επαφής με το συγγενικό και άλλο περιβάλλον, καθώς και η προσωπική του στάση σε μια σειρά ζητημάτων). Οι κατηγορίες αυτές της εξάρτησης μπορούν να ιδωθούν αυτοτελώς ή και σε συνδυασμό, καθώς λειτουργούν και ως αίτια και ως αιτιατά. Αυτό σημαίνει ότι η επίταση τού ενός κύκλου των προβλημάτων επιδρά αρνητικά στους άλλους και αντίστοιχα η άρση ή βελτίωσή τους αμβλύνει τις αρνητικές διαστάσεις των άλλων. Η περίπτωση π.χ. ενός ολικά ανήμπορου ηλικιωμένου προϋποθέτει την ικανοποιητική φροντίδα από μέρος του συγγενικού του περιβάλλοντος ή την καλή οικονομική του κατάσταση, ώστε να είναι σε θέση να χρηματοδοτεί την περίθαλψή του. Παράλληλα, η ψυχική του κατάσταση δε μπορεί παρά να βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη μορφή των προηγούμενων συνδυασμών. Αυτό σημαίνει, επίσης, ότι η κατάσταση της εξάρτησης μπορεί να προσεγγισθεί στη λογική μιας διαβάθμισης μεταξύ της ολικά καλής κατάστασης του ηλικιωμένου και της μερικής ή ολικής αδυναμίας/εξάρτησής του³¹.

28. P. Surrault, "Aspects demographiques et sociaux du vieillissement dans les campagnes", in: *Gerontologie et Societe*, cahier no 18, octobre 1981.

29. B. Hillen, *Lebenslage-Forschung in den Sozialwissenschaften, insbesondere in der Sozialpolitik*, Bochum, 1975, S.79.

30. E. Broeschen, o.π. (σημ. 17), σελ.16.

31. Για περισσότερα θεωρητικά στοιχεία σχετικά με τις μορφές εξάρτησης των ηλικιωμένων, βλ. P. Townsend, "Ageism and Social Policy", in: *Ageing and social policy: a critical assessment*, C. Phillipson and A. Walker (Ed.), 1986, pp.15-44. S. Arber, J. Ginn, *Gender and the politics of ageism*, SAGE Publ., 1991, pp. 61-65.

4. Το εμπειρικό παράδειγμα

4.1 Αντικείμενο και μεθοδολογία της έρευνας

Ο εμπειρικός έλεγχος των υποθέσεων εργασίας και των άλλων προβληματισμών έγινε μέσα από την έρευνα των συνθηκών διαβίωσης των ηλικιωμένων σε δύο κοινότητες του ν. Φθιώτιδας, την Τσοούκα και τη Ροδωνιά. Μεθοδολογικά, η έρευνα κινήθηκε γύρω από το τρίπτυχο *Χώρος-Δομές-Υποκείμενο Έρευνας*. Έτσι, στη βάση της παραδοχής ότι οι συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων επηρεάζονται σημαντικά από τα γεωμορφολογικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά του τόπου διαμονής τους, οι κοινότητες επιλέχθηκαν κατά τρόπο ώστε: α) η μία να είναι πεδινή με κυρίως φυτική παραγωγή και η άλλη ορεινή με κύρια την κτηνοτροφική παραγωγή, β) να έχουν ένα ελάχιστο μέγεθος πληθυσμού με ικανοποιητική ηλικιακή σύνθεση (όχι πολύ γηρασμένο) και άρα ένα ελάχιστο κοινωνικής ζωής και γ) να βρίσκονται σε επαρκή απόσταση από μεγάλο αστικό κέντρο, ώστε να έχουν αυξημένο αγροτικό χαρακτήρα.

Από τη μελέτη των σχετικών χαρακτηριστικών όλων των κοινοτήτων του νομού και κατόπιν επιτόπιων παρατηρήσεων, προέκυψε ότι η ορεινή Τσοούκα και η πεδινή Ροδωνιά ανταποκρίνονταν στα κριτήρια που είχαν τεθεί. Η μελέτη των δημοτολογίων των δύο κοινοτήτων (όσων πραγματικά ζούσαν εκεί) επιβεβαίωσε και από τη δημογραφική οπτική την ορθότητα της επιλογής. Όλοι οι κάτοικοι άνω των 65 ετών κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις ενός δομημένου ερωτηματολογίου.

4.2 Τα χαρακτηριστικά του ερευνώμενου πληθυσμού

Το σύνολο των ερωτηθέντων ήταν 119 άτομα, από τους οποίους οι 63 στην ορεινή Τσοούκα και οι 56 στη πεδινή Ροδωνιά. Λόγω της έντονης συνήθως διαφοράς από βιολογική άποψη, οικογενειακή κατάσταση, υγεία, απασχόληση κ.λπ., οι ηλικιωμένοι κατανεμήθηκαν σε δύο ηλικιακές κατηγορίες, σ' αυτούς της *Τρίτης Ηλικίας* (65-79 ετών), αποτελώντας 64% του συνόλου και της *Τέταρτης Ηλικίας* (80 και άνω), αποτελώντας 36% του συνόλου. Στο επίπεδο των κοινοτήτων παρατηρείται μια σημαντική διαφορά, καθώς τα άτομα της τέταρτης ηλικίας ανέρχονται στην Τσοούκα στο 33,3%, ενώ στη Ροδωνιά ξεπερνούν μόλις το 20%.

Ως προς το φύλο, οι γυναίκες υπερέχουν σημαντικά σ' όλες τις περιπτώσεις, πλην των ανδρών τέταρτης ηλικίας στη Ροδωνιά. Η υπεροχή των γυναικών είναι ιδιαίτερα έντονη στην ορεινή Τσοούκα (66,7% του συνόλου έναντι 33,3% των ανδρών).

Από τη μελέτη της *οικογενειακής κατάστασης* προέκυψε ότι: α) τα ζευγάρια, που απαντώνται κυρίως βέβαια στην τρίτη ηλικία, ξεπερνούν με 57,1% τους χηρεύοντες. Στους τελευταίους αυτούς, ιδιαίτερα ψηλή είναι η παρουσία των γυναικών (70,6%). Το ποσοστό αυτό διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ της ορεινής κοινότητας (77,4% οι χήρες στο σύνολο των χηρευόντων) και της πεδινής (60%). Η διαφορά αυτή είναι πολύ μεγάλη στην τρίτη ηλικία, καθώς στη μεν Τσοούκα οι χήρες της τρίτης ηλικίας

ανέρχονται στο 80% του συνόλου των χηρών της ηλικίας αυτής του χωριού, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στη Ροδωνιά είναι μόλις 59%.

Σε ό,τι αφορά την *εκπαίδευσή* τους, παρατηρήθηκε ότι το 65% περίπου είναι αναλφάβητοι ή δεν τέλειωσαν το Δημοτικό, με μεγάλη διαφορά μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Συγκεκριμένα, το ποσοστό αυτό στην ορεινή Τσούκα έφθασε στο 78% περίπου των ηλικιωμένων, ενώ στην πεδινή Ροδωνιά στο 50%. Αξιοσημείωτη, αλλά και αναμενόμενη για τις γενιές αυτές, είναι η μεγάλη διαφορά του επιπέδου παιδείας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Συγκεκριμένα, το ποσοστό των αναλφαβήτων ήταν 42% μεταξύ των γυναικών έναντι 6% των ανδρών.

Σε σχέση με την *απασχόληση*, ένα ποσοστό των ηλικιωμένων (30,2%) απάντησε ότι εργάζεται. Απ' αυτούς δήλωσαν ότι απασχολούνται πλήρως το 17,6%, μερικώς το 12,6%, ενώ οι υπόλοιποι δήλωσαν ότι απασχολούνται ελάχιστα (22,7%) ή καθόλου (47,1%). Το σύνολο αυτών που δήλωσαν ότι απασχολούνται πλήρως ή μερικώς απαντώνται στην κατηγορία της τρίτης ηλικίας. Από αυτούς: το 80,5% εργάζεται στη δική του εκμετάλλευση, από τους οποίους 58,6% είναι άνδρες, ενώ το 72,4% κάνει όλες τις απαιτούμενες γεωργικές εργασίες. Στο επίπεδο των δύο κοινοτήτων, παρατηρήθηκε ότι τα ποσοστά των απασχολουμένων, και ιδιαίτερα των πλήρως, είναι κατά πολύ υψηλότερα στην πεδινή Ροδωνιά. Σε μια πρώτη προσέγγιση αυτό προφανώς σημαίνει ότι η απασχόληση στη φυτική παραγωγή είναι πιο προσιτή για έναν ηλικιωμένο απ' ό,τι η κτηνοτροφική στους ορεινούς όγκους. Οφείλουμε, όμως, να λάβουμε υπόψη την αρνητική σύνθεση των ηλικιωμένων στην Τσούκα με το μεγάλο αριθμό των ανθρώπων της τέταρτης ηλικίας και κυρίως γυναικών.

Τέλος, ως προς την *κατοχή γεωργικής γης*, διαπιστώθηκε ότι το 74% κατέχει ακόμα τη γεωργική του εκμετάλλευση, φέρεται δηλαδή ως αρχηγός³². Από την οπτική των κατηγοριών των ηλικιών παρατηρήθηκε ότι το 84% των ερωτωμένων της τρίτης ηλικίας είναι ακόμα αρχηγοί εκμετάλλευσης, ενώ μόλις το 47% της τέταρτης. Παρατηρήθηκε επίσης ότι το ποσοστό των γυναικών-αρχηγών είναι πάρα πολύ μικρό, ενώ το ποσοστό των παιδιών που αναλαμβάνουν την αρχηγία αυξάνεται όχι μόνο με το πέρασμα από την τρίτη στην τέταρτη ηλικία, αλλά και από την απουσία του γέροντα-πατέρα. Η μέση έκταση της γης που καλλιεργούν (η υπόλοιπη παραχωρείται ή ενοικιάζεται) είναι πολύ μικρή (6 στρέμματα), με πολύ μεγάλη υπεροχή αυτών που βρίσκονται στην τρίτη ηλικία (6,9 στρ. έναντι 1,8 στρ. της τέταρτης). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι όταν πρόκειται για ζευγάρι ηλικιωμένων, η προς καλλιέργεια γη είναι υπερδιπλάσια (9,3 στρ.) αυτής των χήρων ανδρών (4 στρ.). Οι χήρες γυναίκες και των δύο κατηγοριών και οι χήροι άνδρες της τέταρτης ηλικίας δεν καλλιεργούν καθόλου δική τους γη. Στο επίπεδο των δύο κοινοτήτων οι διαφορές είναι σ' όλα τα επίπεδα σημαντικές. Χαρακτηριστικά η καλλιεργούμενη από τους ηλικιωμένους έκταση είναι σχεδόν διπλάσια στην πεδινή κοινότητα απ' ό,τι στην ορεινή. Το γεγονός αυτό

32. P. Champagne, "Conflit des generations ou crise de la succession?", In: *Gerontologie et Societe*, No 63: Le vieillissement Rural, 1992.

επιτρέπει ένα, κατ' αρχάς, συμπέρασμα για την πιο δυσχερή κατάσταση των ηλικιωμένων των ορεινών περιοχών.

4.3 Μορφές εξάρτησης των ηλικιωμένων αγροτών και κοινωνικός αποκλεισμός

Όπως ήδη προειπώθηκε, η σχέση της κατάστασης των συνθηκών διαβίωσης των ηλικιωμένων με το επίπεδο και τη μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού τους θα εξεταστεί στη βάση των βαθμών εξάρτησης, στην οποία βρίσκονται κάποιοι απ' αυτούς. Στο σημείο αυτό θα παρουσιάσουμε, κατ' αρχάς, τα χαρακτηριστικά και τους παράγοντες που συνθέτουν τους τρεις κύκλους προβλημάτων που συνεπάγονται και τις αντίστοιχες εξαρτήσεις.

α) Η φυσική εξάρτηση

Σχετικά με τη μορφή αυτή εξάρτησης, η μελέτη των στοιχείων της έρευνας έδειξε ότι:

i) Σχεδόν τα 2/3 των ερωτωμένων είχαν ένα μόνιμο σωματικό πρόβλημα. Το ποσοστό αυτό στην τρίτη ηλικία ανερχόταν σε 60,9% και στην τέταρτη στο 78,1%. Μεταξύ των ζευγαριών και των ανδρών χήρων και γυναικών χηρών το ποσοστό των τελευταίων είναι κατά πολύ υψηλότερο, εύλογα θα έλεγε κανείς, καθώς οι χήροι άνδρες και οι χήρες γυναίκες ανήκουν σε μεγάλο ποσοστό στην τέταρτη ηλικία.

ii) Το ίδιο ποσοστό (2/3) των ερωτωμένων δήλωσαν ότι υποφέρουν από χρόνια ασθένεια. Εδώ, κατά περίεργο λόγο, η τρίτη ηλικία υπερέρχει σημαντικά της τέταρτης και μάλιστα και στις δύο κοινότητες, με τη Ροδωνιά να έχει σημαντικά υψηλότερο δείκτη. Πολύ υψηλό είναι επίσης το ποσοστό των χήρων-ανδρών.

iii) Ο μισός περίπου αριθμός των ερωτωμένων (47,1%) έχει και τα δύο παραπάνω προβλήματα, με τους ανθρώπους της τέταρτης ηλικίας και κυρίως μεταξύ των χήρων-ανδρών, να υπερέρχουν σαφώς.

iv) Κανένα σοβαρό πρόβλημα δεν είχε μόλις το 16%.

v) Λόγω των σοβαρών προβλημάτων υγείας ανάγκη φροντίδας από άλλο πρόσωπο είχε το 68,1%. Οι ηλικιωμένοι της τέταρτης ηλικίας παρουσιάζουν και εδώ πολύ υψηλά ποσοστά. Η ορεινή Τσοούκα υπερέρχει σαφώς και στις δύο κατηγορίες των ηλικιών.

vi) Τέλος, λόγω αδυναμίας σωματικής ή υγείας, ανάγκη για εξωτερική βοήθεια για την επιτέλεση των καθημερινών εργασιών στο σπίτι δηλώνει ότι έχει το 38% περίπου, ποσοστό που στην περίπτωση της τέταρτης ηλικίας ανέρχεται σε 56,3%. Και στην περίπτωση αυτή η κατάσταση είναι πιο κακή μεταξύ των ηλικιωμένων της ορεινής Τσοούκας.

Επίσης, στις δύο τελευταίες περιπτώσεις (ανάγκης εξωτερικής συνδρομής) ως πλέον ανήμποροι αποδεικνύονται οι χήροι άνδρες.

Συνολικά, λοιπόν, διαπιστώνεται ότι ένα πολύ υψηλό ποσοστό των ηλικιωμένων λόγω των σοβαρών σωματικών προβλημάτων ή υγείας προσβλέπει στην εξωτερική συνδρομή για περίθαλψη και φροντίδα ή την κάλυψη καθημερινών αναγκών. Αν όμως η ανάγκη ή η εξάρτηση αυτή είναι μερική γι' αυτούς που έχουν το ένα από τα δύο προβλήματα, ιδιαίτερα δυσχερής και άρα αυξημένη είναι η εξάρτηση αυτών που υποφέρουν και από τα δύο. Στην κατηγορία αυτή, όπως ήδη σημειώθηκε, ανήκουν κατά κύριο λόγο οι ηλικιωμένοι της τέταρτης ηλικίας και ιδίως οι χήροι άνδρες.

β) Οικονομική εξάρτηση

Σχετικά με τα χαρακτηριστικά της οικονομικής κατάστασης των ηλικιωμένων από τα στοιχεία προέκυψε ότι:

i) Πάνω από το 87% των ερωτώμενων έπαιρνε σύνταξη του ΟΓΑ, 5% δεν είχε καμιά σύνταξη και οι υπόλοιποι είχαν άλλες συντάξεις (Δημοσίου, ΙΚΑ κ.λπ.).

ii) Από τους συνταξιούχους του ΟΓΑ το 51% είχε ως μόνο εισόδημα τη σύνταξη αυτή (το 73% των χήρων ανδρών), ενώ το 30% (μόνο γυναίκες) έπαιρνε και επίδομα πολύτεκνης μητέρας³³. Το τελευταίο αυτό ερμηνεύει και την πολύ μεγάλη διαφορά στις τάξεις μεγέθους του ύψους του εισοδήματος μεταξύ των ανδρών-χήρων και των γυναικών-χήρων, καθώς το ποσοστό των πρώτων ανέρχεται σε 73,3% στην τάξη μεγέθους εισοδήματος μέχρι 30 χιλ. δρχ. και σε 6,7% στην τάξη μεγέθους 30.001-50.000, ενώ των δεύτερων ήταν 36,1% και 38,9% αντίστοιχα. Συνολικά, το 70,6% των ηλικιωμένων είχε εισόδημα που κυμαινόταν μεταξύ 26 χιλ. δρχ. έως 50 χιλ. δρχ. περίπου.

iii) Η σύνταξη του ΟΓΑ ήταν λίγο πάνω από τις 26 χιλ. δρχ., ενώ από τα άλλα ταμεία έφθανε τις 89 χιλ. δρχ. κατά μέσο όρο.

iv) Η οικονομική θέση των ζευγαριών ήταν σαφώς καλύτερη από αυτήν των χηρών αφού εισορέουν στο νοικοκυριό δύο συντάξεις, ακόμα κι αν αυτές είναι του ΟΓΑ.

v) Η οικονομική ενίσχυση των παιδιών ήταν σχετικά μικρή. Συγκεκριμένα, μόλις το 29% των ηλικιωμένων δεχόταν τακτική οικονομική συνδρομή των παιδιών. Εύλογα παρατηρήθηκε ότι στην τέταρτη ηλικία το ποσοστό αυτό ήταν αρκετά υψηλότερο. Μεταξύ των κοινοτήτων οι διαφορές στο θέμα αυτό δεν ήταν σημαντικές.

vi) Άλλες πηγές εισοδήματος ήταν ελάχιστες (πώληση προϊόντων, ενοικίαση ακινήτων κ.λπ.) και με περιορισμένη συμβολή.

vii) Η αυτοκατανάλωση ήταν πολύ περιορισμένη (λίγα, κυρίως, οικίσσιτα ζώα, σιτάρι και κηπευτικά) και δε φάνηκε να παίζει σημαντικό οικονομικό ρόλο.

viii) Αν κατανεύσουμε, τώρα, το συνολικό εισόδημα των ηλικιωμένων κατά τάξεις μεγέθους θα διαπιστώσουμε ότι το 58% αυτών είχε μηνιαίο εισόδημα κάτω από 50 χιλ. δρχ., το 22,7% μεταξύ 50.001 και 100.000 και το 17,6% πάνω από 100.000 δρχ.

33. Το επίδομα αυτό ανέρχεται σε 21.352 δρχ. το μήνα μiktά σε μητέρα 4 παιδιών ή 8.007 δρχ. ανά παιδί σε μητέρα 5 παιδιών και άνω.

ix) Τα μεγάλα εισοδήματα απαντώνται κυρίως μεταξύ των ζευγαριών από τους οποίους το 54,4% έχει πάνω από 50 χιλ. δρχ., ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στους χήρους άνδρες είναι 20% και στις χήρες γυναίκες 22,2%.

x) Στο επίπεδο των κοινοτήτων διαπιστώνεται μια ιδιαίτερα σημαντική διαφορά υπέρ της πεδινής κοινότητας. Συγκεκριμένα, ενώ στην Τσοούκα το 61,9% των ανθρώπων της τρίτης ηλικίας και το 71,4% της τέταρτης είχαν συνολικό μηνιαίο εισόδημα κάτω από 50 χιλ. δρχ., τα αντίστοιχα ποσοστά στη Ροδωνιά ανέρχονταν σε 53,3% και 36,4%. Στο χαμηλό ποσοστό των ηλικιωμένων της τέταρτης ηλικίας στη Ροδωνιά συμβάλλει ασφαλώς η σχετικά μεγάλη παρουσία ανδρών σε αντίθεση προς την περίπτωση της σύνθεσης της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας στην ορεινή Τσοούκα, γεγονός που τεκμηριώνει τη σχετικά δυσχερέστερη θέση των γυναικών και στο ζήτημα αυτό. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ενώ στην Τσοούκα το 52,4% κατά μέσο όρο είχε ως μοναδικό εισόδημα τη σύνταξη του ΟΓΑ, στη Ροδωνιά ήταν μόλις το 35,7%.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι κατηγορίες των ηλικιωμένων που υστερούν σημαντικά στο ζήτημα του εισοδήματος είναι, κατ' αρχάς, αυτοί που παίρνουν αγροτική σύνταξη και ιδιαίτερα όσοι έχουν μόνο αυτήν ως εισόδημα, με προεξάρχοντες τους χήρους, τις χήρες και τους ηλικιωμένους των ορεινών κοινοτήτων. Με δεδομένη την πολύ χαμηλή συμβολή της αυτοκατανάλωσης και κατά συνέπεια το μεγάλο βαθμό εκχρηματισμού της κατανάλωσης³⁴ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι ηλικιωμένοι που έχουν εισόδημα κάτω από 50 χιλ. δρχ. και ιδιαίτερα όσοι έχουν κάτω από 30 χιλ. βρίσκονται σε κατάσταση σημαντικού βαθμού οικονομικής εξάρτησης.

γ) Κοινωνική-ψυχολογική εξάρτηση

Η κοινωνική-ψυχολογική εξάρτηση αποτελεί ένα ρευστό κοινωνικό δείκτη ο οποίος προκύπτει ως έκφραση τόσο της φυσικής και οικονομικής κατάστασης του ηλικιωμένου, όσο, όμως, και από την οικογενειακή του κατάσταση (χήρος-α, ζευγάρι, συμβίωση με παιδιά κ.λπ.). Από τα σχετικά στοιχεία της έρευνας προέκυψε ότι:

i) Κατ' αρχάς, το ποσοστό των ηλικιωμένων που δε συμβιώνει με κάποιο παιδί ήταν πολύ υψηλό (55,5%). Η διαφορά μεταξύ τρίτης και τέταρτης ηλικίας δεν είναι σημαντική, είναι όμως μεταξύ των ανδρών και γυναικών καθώς και μεταξύ των κοινοτήτων. Συγκεκριμένα, στη μεν Τσοούκα η μη συμβίωση ήταν πιο συχνή στις γυναίκες (57,1%) απ' ό,τι στους άνδρες (47,6%), ενώ το αντίθετο παρατηρείται στη Ροδωνιά (48,1% στις γυναίκες και 65,5% στους άνδρες). Αξιοσημείωτη είναι επίσης η μεγάλη διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών της τέταρτης ηλικίας στη Ροδωνιά, στην οποία το 85,7% των ανδρών της κατηγορίας αυτής δε συμβιώνει, ενώ στις γυναίκες το ποσοστό αυτό ανερχόταν μόλις στο 25%.

ii) Παρά τα υψηλά ποσοστά μη συμβίωσης τα ποσοστά αυτών που νιώθουν να παραμελούνται από τα παιδιά τους ήταν σχετικά χαμηλά (37,8%). Τα υψηλότερα

34. Οι βασικές κατηγορίες δαπανών που δηλώθηκαν είναι τα «είδη διατροφής» (80% των ερωτωμένων), η «Υγεία» (72,3%) και «Κατοικία-Καύσιμα» (53%).

ποσοστά απαντώνται στους ανθρώπους της τέταρτης ηλικίας (46,9%) και προπάντων στους χήρους άνδρες (86,7%). Επίσης μεγάλα ήταν τα ποσοστά και στη Ροδωνιά, που φθάνουν στο 63,6%, με μέσο όρο 46,4% και για τις δύο ηλικιακές κατηγορίες. Οι σχετικά χαμηλοί μέσοι όροι έκφρασης δυσαρέσκειας επηρεάζονται πιθανόν από τους ισχυρούς ακόμα κώδικες οικογενειακής συνοχής που διέπουν ιδίως τις ηλικίες αυτές και ακόμα περισσότερο τις μητέρες, ώστε να αποφεύγουν να δημοσιοποιούν προβλήματα που αφορούν την οικογένειά τους³⁵. Αυτό γίνεται πιο εμφανές καθώς οι ηλικιωμένοι εκφράζουν στα επόμενα ερωτήματα την ουσιαστική τους δυσαρέσκεια και τελικά την πραγματική ίσως έκταση του κοινωνικού-ψυχολογικού τους προβλήματος.

iii) Στο ερώτημα "αν νιώθουν μοναξιά", τα 2/3 απάντησε καταφατικά. Τα υψηλότερα ποσοστά απαντώνται στους χήρους (80%) και στις χήρες (72,2%) και χαμηλότερα βέβαια στα ζευγάρια (60,3%).

iv) Αντίστοιχα, εξεδήλωσαν την επιθυμία τους για πιο στενή σχέση με τα παιδιά τους, σε πολύ υψηλά ποσοστά (78,2%) και χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις (πλην της τέταρτης ηλικίας στην Τσοούκα 95,2%).

iv) Ακόμα πιο ψηλά είναι τα ποσοστά σχετικά με την άποψή τους για το αν "υπάρχει έλλειψη ενδιαφέροντος από τους νέους για τους ηλικιωμένους". Το ποσοστό εδώ αγγίζει τα 4/5 των ερωτωμένων, με τους άνδρες-χήρους (86,7%) να ξεπερνούν σημαντικά τις χήρες (66,7%). Τα πολύ υψηλά ποσοστά των ανδρών-χήρων σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα τους αναδεικνύει ως την πιο ευαίσθητη κοινωνική κατηγορία στον αγροτικό χώρο. Η προφανής αδυναμία τους να αντεπεξέλθουν στη μοναξιά, αλλά και στα καθημερινά προβλήματα της διαβίωσης, παραπέμπει στο χαρακτήρα των ρόλων των φύλων στην περίοδο της συμβίωσής τους στο πλαίσιο της οικογένειας. Συνολικά, το κοινωνικό-ψυχολογικό πρόβλημα των ηλικιωμένων αποδεικνύεται σημαντικό για τη μεγάλη πλειονότητά τους. Ως μία τελική έκφραση του προβλήματος αυτού μπορεί να χαρακτηριστεί η άποψή τους για το μέλλον.

v) Συγκεκριμένα, στο ερώτημα "ανησυχείτε για το μέλλον σας", περίπου το 64% απαντάει καταφατικά. Τα ποσοστά εδώ είναι περίπου κοινά για όλες τις κατηγορίες (μικρή υπεροχή των ανδρών-χήρων), με μόνη εξαίρεση τους ερωτωμένους της τέταρτης ηλικίας στη Ροδωνιά (36,4%).

4.4 Διαβάθμιση της εξάρτησης των ηλικιωμένων

Είδαμε ήδη ότι η εξάρτηση των ηλικιωμένων εκφράζεται από παράγοντες που συνθέτουν τρεις καταστάσεις, τη φυσική, την οικονομική και την κοινωνική-ψυχολογική κατάσταση. Ο συνδυασμός των τριών αυτών καταστάσεων θα μας επιτρέψει να κατανειμούμε τον πληθυσμό μας σε ομάδες, καθεμιά από τις οποίες θα χαρακτηρίζεται από διαφορετικό βαθμό και μορφή εξάρτησης.

35. Οφείλουμε να επισημάνουμε εδώ μια ιδιομορφία του αγροτικού κοινωνικού χώρου και συγκεκριμένα την αντίθεση της "ευθύνης της οικογένειας" από τη μια μεριά, που ενισχύεται από τον κοινωνικό έλεγχο, και από την άλλη, της "επιθυμίας για απόσταση" από τα εσωτερικά της, που επιτυγχάνεται βέβαια με τη δημοσιοποίηση των προβλημάτων της. Βλ. σχετικά: Η. Ρ. Tews, ό.π. (σημ. 5), σελ. 49.

Η ανάλυση των δεδομένων, με βάση την κλασική μέθοδο της παραγοντικής ανάλυσης, έδειξε ότι η συνθεώρηση της φυσικής και οικονομικής κατάστασης εξηγεί το 70% των περιπτώσεων, ποσοστό που είναι υψηλό, γεγονός που μας επιτρέπει να παραμείνουμε σ' αυτούς καθώς η εισαγωγή της κοινωνικής-ψυχολογικής δε βελτιώνει ουσιαστικά την ανάλυση. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, ο πρώτος άξονας δείχνει το επίπεδο του συνολικού εισοδήματος και το επίπεδο της φυσικής κατάστασης, ενώ ο δεύτερος δείχνει το βαθμό ενίσχυσης και βοήθειας.

Από τη διασπορά των περιπτώσεων προέκυψαν τέσσερις βασικές ομάδες ηλικιωμένων.

Ερμηνεία των ομάδων των ηλικιωμένων

Η πρώτη ομάδα (Α) αποτελείται από σημαντικά εξαρτημένους ηλικιωμένους. Πρόκειται, δηλαδή, γι' αυτούς που έχουν πολύ χαμηλό εισόδημα και μεγάλο πρόβλημα υγείας (μόνιμο σωματικό πρόβλημα και χρόνια ασθένεια). Η ομάδα αυτή ενισχύεται οικονομικά από τα παιδιά, ενώ για τις δουλειές του σπιτιού δέχονται σημαντική βοήθεια από τα παιδιά ή άλλα άτομα.

Η ομάδα (Β) βρίσκεται κι αυτή σε προβληματική οικονομική και φυσική κατάσταση, διαφοροποιείται όμως αρνητικά ως προς την ομάδα (Α) στην ενίσχυση από τα παιδιά ή/και τη βοήθεια στις δουλειές του σπιτιού. Συνεπώς, πρόκειται για την πλέον εξαρτημένη ομάδα ηλικιωμένων.

Η ομάδα (Γ) δεν παρουσιάζει μεγάλο πρόβλημα υγείας και η οικονομική της κατάσταση είναι σχετικά καλή. Παράλληλα, η οικονομική ενίσχυση από τα παιδιά είναι αρκετά συχνή, καθώς και η βοήθεια για τις δουλειές του σπιτιού μεγάλη.

Η ομάδα (Δ), τέλος, παρουσιάζεται ως η λιγότερο εξαρτημένη καθώς η μεν οικονομική και φυσική της κατάσταση είναι καλή, ως προς δε την ανάγκη για βοήθεια οικονομική ή για τις δουλειές του σπιτιού δε φαίνεται να είναι σοβαρή.

Αν προχωρήσουμε τώρα στην εξέταση της κοινωνικής-ψυχολογικής κατάστασης των τεσσάρων ομάδων, θα παρατηρήσουμε ότι:

α) Οι ομάδες (Α) και (Γ) αισθάνονται ότι τα παιδιά τους δεν τους παραμελούν, κάτι που το εκφράζουν οι άλλες δύο ομάδες. Οι τελευταίες είναι ακριβώς εκείνες που δε γίνονται αποδέκτες σοβαρής βοήθειας από την πλευρά των παιδιών τους.

β) Οι ομάδες (Γ) και (Δ) διακρίνονται για το μεγάλο ποσοστό αυτών που δεν αισθάνονται μοναξιά. Σημειώνουμε ότι η ομάδα (Δ) που βρίσκεται στην καλύτερη κατάσταση, περιλαμβάνει, σχεδόν αποκλειστικά, έγγαμους ενώ η (Γ) έγγαμους και χήρες.

γ) Αντίθετα, οι ηλικιωμένοι της ομάδας (Α), που είναι κυρίως άνδρες-χήροι, αισθάνονται μόνοι, παρόλο που σε σημαντικό ποσοστό συμβιώνουν με τα παιδιά τους. Η αντίφαση αυτή της συνύπαρξης του αισθήματος της μοναξιάς και κατά τη συμβίωση οφείλεται πιθανόν στην προβληματικότητα της συμβίωσης και στη διαγενεακή σύγκρουση. Αντίστοιχα, μόνοι αισθάνονται και αυτοί της ομάδας (Β). Οι περισσότεροι όμως από αυτούς δε συμβιώνουν με τα παιδιά τους, γεγονός που ερμηνεύει εν μέρει

το αίσθημα αυτό, καθώς η μοναξιά μπορεί να προκύπτει (και) από τη φυσική απόσταση μεταξύ των ηλικιωμένων και των παιδιών τους. Οι δύο αυτές μορφές μοναξιάς αναδεικνύουν τη συνθετότητα και την πολυμορφία των προβλημάτων των ηλικιωμένων του αγροτικού χώρου καθώς οι διαφοροποιήσεις δεν αφορούν μόνο στο βαθμό αλλά και στις μορφές της εξάρτησης.

Συμπέρασμα

Η παραπάνω ανάλυση κατέδειξε, πιστεύουμε επαρκώς, την "υπονόμηση" έως ακύρωση της παραδοσιακής κοινωνικής θέσης των ηλικιωμένων ως "αυθεντιών" στο σύγχρονο αγροτικό χώρο. Οι βαθιές αλλαγές που έλαβαν χώρα, τόσο στην παραγωγή και την παραγωγική διαδικασία, όσο και στο επίπεδο της κοινωνίας, όπως, μεταξύ άλλων, η πορεία της οικογένειας προς την πυρηνική της μορφή, η κινητικότητα της εργασίας και η μετανάστευση, η υιοθέτηση αστικών καταναλωτικών προτύπων και η άμβλυνση της συλλογικότητας των λειτουργιών, είχαν καίριες επιπτώσεις στον κοινωνικό ιστό και στα πολιτισμικά-αξιακά πρότυπα. Έθεσαν υπό αμφισβήτηση την κοινωνική αυθεντία των ηλικιωμένων καθώς αποδιαρθρώθηκαν οι μηχανισμοί και απαξιώθηκαν σημαντικά τα μέσα κοινωνικού ελέγχου. Η παραδοσιακή "πολύτιμη" παρουσία τους στην οικογένεια και στην κοινότητα μετατρέπεται σταδιακά σε "κοινωνικό βάρος". Έτσι, δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για την πλεονεκτικότερη θέση και συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων του χωριού σε σχέση μ' αυτήν των συνομηλίκων τους στα αστικά κέντρα. Από την έρευνα προέκυψε ότι δεν είναι και πολλά τα στοιχεία εκείνα που θα στήριζαν μια εξωραϊστική αντίληψη της κατάστασης στο χωριό. Σε πολλά ζητήματα συμβαίνει μάλλον το αντίθετο, καθώς π.χ. τα προβλήματα υγείας, η σωματική αδυναμία καθώς και άλλες ανάγκες προϋποθέτουν επαρκές και άμεσα προσιτό δίκτυο υπηρεσιών που δεν υπάρχει συνήθως στα χωριά. Αλλά και τα οικονομικά προβλήματα αποδείχθηκαν μεγάλα, αφού η υιοθέτηση αστικών προτύπων κατανάλωσης σε συνδυασμό με τη μείωση της αυτοκατανάλωσης δε συνοδεύτηκαν από νέες μορφές επαρκούς εισοδηματικής στήριξης με αποτέλεσμα είτε τη στέρηση ή τη σημαντική εξάρτηση από άλλους. Η πορεία προς την πυρηνική οικογένεια, που φάνηκε καθαρά από το χαμηλό ποσοστό συμβίωσης, δεν είχε μόνο επιπτώσεις στο ζήτημα της περιθάλψης και φροντίδας των ηλικιωμένων, αλλά εκφράστηκε και από το μεγάλο αριθμό αυτών που νιώθουν μόνοι και ανησυχούν για το μέλλον τους, φαινόμενα που μέχρι τώρα θεωρούνταν ότι αφορούν βασικά τον αστικό χώρο.

Θα ήταν λάθος να υποστηρίξει κανείς ότι οι αλλαγές έχουν ολοκληρωθεί στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Αυτό σημαίνει ότι ο "εξαστισμός" των προβλημάτων των ηλικιωμένων του αγροτικού χώρου με τις αντίστοιχες επιπτώσεις του στην κοινωνική θέση τους θα εντείνεται στο βαθμό που θα βαθαινούν οι αλλαγές αυτές. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα και ιδιότυπη διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού που αφορά μια νέα κοινωνική κατηγορία.